

JOÓ ANDRÁS

Szervezetek, háborús célok, memorandumok

A brit politikai hadviselés Magyarország és Románia
irányában 1942–1944

A hadviselés új módjáról

A 20. század első felében a hatékony propagandatevékenység célkitűzéseiben, módszereiben, vagy épp ideológiai háttérét illetően, mélyreható szemléletbeli változások következtek be. A második világháború, amelyben az ideológiai küzdelem megjelenítése mellett addig soha nem látott szervezettséggel és technikai háttérrel folyt a szisztematikus pszichológiai hadviselés, újabb változásokat és tapasztalatokat hozott. Már az első világháború alakulásából sokan vonták le azt a következtetést, Magyarországon különösképpen, hogy sikeres háborút vívni nem is igen lehetséges, ha a lövészárkok véres küzdelmei mellett egy hadviselő fél alulmarad abban a harcban, amelyet papírral és nyomdafestékkel vagy utóbb az éter hullámhosszain vívnak.¹ Ráadásul, a második világháború alatt a tengelyhatalmak szövetségesi kapcsolataiban, de az ellenük küzdő Hitler-ellenes koalíció táborán belül úgyszintén, számolni kellett az ideológiai természetű ellentmondásokkal.

* A tanulmány az MTA Történettudományi Bizottságának Második világháborús albizottsága felkérésére „Propaganda a II. világháborúban” címmel szervezett konferencián (MTA Székház), 2018. november 16-án elhangzott előadás bővített, átdolgozott változata.

¹ SIPOS Balázs: A sajtó és a nemzetközi kapcsolatok a „hosszú huszadik század” első felében. In: PRITZ Pál–SIPOS Balázs–ZEIDLER Miklós (szerk.): *Magyar külpolitikai gondolkodás a 20. században. A VI. Hungarológiai Kongresszus (Debrecen, 2006. augusztus 22–26.) szimpóziumának anyaga*. Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 2006. 86–87.

A politikai és pszichológiai hadviselést olyan területeknek tekinthetjük, ahol az összehangoltság és a következetesség kiváltképp fontos eredményeknek bizonyultak, ezek azonban nem mindig jutottak érvényre. Összességében a katonai helyzettől is függő, de mindig a hadviselők általános céljainak alárendelt háborús tevékenységről volt szó, melynek a propaganda volt a legfőbb eszköze, vagyis a kommunikáció olyan tervszerűen irányított formája, amely egy adott (baráti vagy ellenséges) célközönség felé irányult. A propaganda az érzelmekre, a meggyőződésre és a lelkiállapotra egyaránt hatást kívánt gyakorolni.² A sikeres propagandatevékenység más lényeges célokat, így például a hatékony diverzáns akciók szervezését, hírszerzési csatornák kiépítését vagy fegyverszüneti megállapodások elérését is támogathatta. A hírek, álhírek, valamint különböző, hatásosnak ítélt politikai üzenetek megalkotására és közvetítésére mozgósított személyi állomány (amelynek összetétele vegyes, segítőit és munkatársait illetően pedig részben nemzetközi is volt) – mint az alábbiakban bemutatott brit példa mutatja – többször és lényegesen változó szervezeti keretek közt tevékenykedett. Egyúttal bizonyos, adott országra jellemző szemlélet is meghatározta a propaganda jellegét. A britek magát a szót sem kedvelték, szívesebben éltek a kedvező országimázs építését kifejező „projection of Britain” kifejezéssel.³ Az amerikai OSS (Office of Strategic Services) például olyan titkosszolgálati szervezet volt, amely nem tekintett vissza hosszú múltra, és többféle tevékenységet végzett egyszerre, ambiciózus célkitűzésekkel. A propaganda volt a fiatal szervezet egyik feladata, azonban e tevékenységet hamar kivonták felelősségi köréből.⁴ A „pszichológiai hadviselés” kifejezést az

² Paul M. A. LINBARGER: *Psychological Warfare*. Infantry Journal Press, Washington, 1948. 28., 38–39.

³ PÁL Monika: „Jó estét kívánok, itt Macartney Elemér beszél”. C. A. Macartney és a BBC magyar adása. In: FRANK Tibor (szerk.): *Angliától Nagy-Britanniáig. Magyar kutatók tanulmányai a brit történelemről*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2004. 344.

⁴ *War Report Office of Strategic Services (OSS)*. Prepared: History Project, Strategic Services Unit, Office of the Assistant Secretary of War, War Department. U.S. Government Printing Office, Department of State Service Office, Washington D. C., 1949. 10–11.

amerikaiak használták inkább, de később áttértek erre a britek is a „politikai hadviselés” korábban használt terminusa helyett. Fontos volt a háborús ellenfelek táborának bomlasztása, belső erejük megtörése, így e tevékenység szükségképp diverzáns jellegű is volt, s egyben elválaszthatatlan a titkosszolgálati szervezetektől. Miközben a nyílt (hivatalos minősítésű) hírközlés (például a BBC) úgynevezett „fehér” propagandának minősült, addig sok titkos rádióadó vagy röpcédulákat gyártó központ működött igen autonóm módon, ami a „fekete” propaganda megjelölést kapta.⁵

A tengelyhatalmak úgynevezett kisebb szövetségeseinek (más néven szatellitáinak), így különösen Magyarországnak és Romániának a háborús céljai markánsan eltértek, sőt egymással homlokegyenest szemben is álltak területi vitájukból eredően, a velük kapcsolatos szövetséges (angolszász) célkitűzések azonban igen hasonlóak voltak mégis, nevezetesen ezeknek az államoknak a leválasztása Németország oldaláról, valamint háborús részvételük jelentős csökkentése. Az egyes országokkal szembeni propaganda élhetett a kecsegtetés vagy a megfélemlítés eszközeivel. Dönteni kellett azonban abban a kérdésben is, hogy a két említett ország közül melyiktől remélhető több és hamarabb, később pedig az sem volt lényegtelen szempont, hogy kiválásuk a háborúból milyen közvetlen hatást gyakorol a frontok alakulására és a szövetségesek melyike számára jár több előnnyel pillanatnyi katonai vagy hosszabb távú politikai szempontok alapján.

A Közép-Európa és a Balkán országait egybefogó együttműködési rendszer és a korábbi problémák brit égisz alatti rendezése (amint erről tervek is készültek), végül lekerült a napirendről, az ilyen elképzelésekre pedig egyre kevésbé volt célszerű utalni a propagandaüzenetekben, mivel az kiválthatta Moszkva rosszalását.⁶ A propagandát mindig alá kellett tehát rendelni maga-

⁵ Ioannis STEFANIDIS: *Substitute for Power. Wartime British Propaganda to the Balkans, 1939–44*. Ashgate, Farnham (UK)–Burlington (US), 2012. 1–2., 31–32.

⁶ Lásd BAN D. András (közreadó): *Pax Britannica. Brit külügyi iratok a második világháború utáni Kelet-Közép-Európáról 1942–1943*. Osiris Kiadó, Budapest, 1996; Miklós LOJKÓ: C. A. Macartney and Central Europe. *European Review of History – Revue européenne d'Histoire*, 1999/1. 46., 48.

sabb, a szövetségesi viszonyt érintő szempontoknak. A politikai hadviselés eredményessége függött annak szervezeti kereteitől, valamint a hadiesemények alakulásától is, továbbá még attól, hogy milyen személyi és tanácsadói háttérrel lehetett dolgozni. Az alábbiakban megkíséreljük bemutatni a szervezeti változásokat, említve az irányító kulcsszemélyiségeket. A magyar, illetve román irányban folytatni kívánt propaganda elvi hátterének kialakulását is megkíséreljük illusztrálni néhány egymással összefüggő memorandum segítségével.

A brit háborús propaganda szervezeti háttere

A brit politikai hadviselés és az azt támogató propaganda legfontosabb (de nem egyedüli) szervezete a Political Warfare Executive (PWE) lett. Leginkább szabatosnak tűnő magyar fordításban: a Háborús Hadviselés Igazgatósága, amelynek élén egy külügyminisztériumi hierarchiába tagolódó főigazgató, a Director General állt. A propagandával foglalkozó elődszervezeteknek más államhatalmi szervekkel történő gördülékeny együttműködése kezdetben nem volt megoldott, így a PWE 1941-es létrehozása jelentős javulást eredményezett a korábban tapasztalható zűrzavarhoz képest.⁷ Az intézményi viszonyok voltaképp csak 1941 őszére kezdtek nagyjából konszolidálódni, ráadásul az új szervezet, a PWE kezdeti működésével a parlamentben és a kormányban sem volt mindenki elégedett. A szervezetet 1942 márciusától Robert H. Bruce Lockhart⁸ irányította főigazgatóként és egyúttal a Foreign Office helyettes államtitkári minőségében. A bü-

⁷ A PWE formálisan 1941. szeptember 20-án jött létre, voltak közvetlen és 1918 előtti időre is visszanyúló intézményi előzményei. Lásd Philip M. TAYLOR: Introduction. In: Philip M. TAYLOR (ed.): *Allied Propaganda in World War II: The Complete Record of the Political Warfare Executive (FO 898). From The National Archives (PRO). Cumulative Guide*. Primary Source Microfilm, Gale International Ltd. – Thomson Learning – The National Archives, Reading, Woodbridge (Connecticut), 2005. 7–8.

⁸ Sir Robert Hamilton Bruce Lockhart (1887–1970) diplomata, újságíró és tapasztalt hírszerző. Évekig szolgált Oroszországban, majd a Szovjetunióban, ahol letartóztatták és elítélték, utóbb azonban fogolycsere révén elengedték. Jól ismerte Közép-Európát, Prágában is volt diplomáciai beosztásban.

rokratikus rendszer végre egyszerűsödni látszott ekkor, s 1942 elejére sikerült végül megfelelő irányítási struktúrát kialakítani, az addigi három minisztérium helyett már csak kettőnek a felügyelete alatt (itt később a külügyminisztérium vitte a prímet az ugyancsak illetékes Tájékoztatási Minisztérium (Ministry of Information) mellett.⁹

1940-ben jött létre egy új, Churchill által erősen támogatott szervezet, a Special Operations Executive (Különleges Műveletek Igazgatósága), az SOE (amely a fedését is szolgáló Gazdasági Hadviselés Minisztériumának, a Ministry of Economic Warfare-nek az irányítása alatt működött). Az SOE 1942 elejéig nagyrészt propagandatevékenységgel foglalkozott, de beleolvasztották korábban más minisztériumok vagy szervezetek egyes nagyobb önállósággal működő részintézményeit is, így például a diverzáns akciókért és propagandaműveletekért egyaránt felelős D szekciót, amely előzőleg a komoly múltra visszatekintő Secret Intelligence Service (MI6) titkosszolgálati szervezetének képezte integráns részét. Ezután a versengő szervezetek, különleges szolgálatok, valamint az őket irányító három minisztérium rivalizálása és kompetenciaharca közepette eluralkodott a káosz, ami a hatékonyságra is rányomta a bélyegét, pedig 1941 őszéig a propaganda, a diverzáns akciók és a lélektani hadviselés voltak azok a területek, ahol a britek addigi szorult, magányos és védekező pozíciójukból kitörhettek volna. Így aztán egyelőre nem sok remény mutatkozott arra, hogy az SOE betöltse Churchill által hangsúlyozott küldetését, vagyis a Hitler uralta Európa „lángba borítását” (*setting Europe ablaze*).¹⁰

A háború kitörése, a német vezetés olykor igen váratlan döntései, a szovjetek kiszámíthatatlansága, majd 1941 nyaratól sokáig kétségesnek tűnő ellenállási képessége, a meglepő fordulatok, továbbá az Egyesült Államok jó darabig tartó passzivitása miatt is, a politikai hadviselés és a propaganda szempontjait Londonban rendszeresen át kellett értékelni. Churchill miniszterelnöki kinevezése végleg lezárta az úgynevezett megbékéltetési politikába és

⁹ Robert H. BRUCE LOCKHART: *Comes the Reckoning*. Putnam, London, 1947. 152–153.; Ioannis STEFANIDIS: I. m. 9–10.

¹⁰ Ioannis STEFANIDIS: I. m. 4., 6–9.

a kulisszák mögötti egyezkedésekbe vetett csalóka illúziók korszakát. Mindemellett a pártküzdelmeken felülemelkedni kívánó háborús egységkormány sem maradt mentes a belső személyi és ideológiai összeütközésektől, ami éppen a lényegükből eredően politikai természetű manővereknek egyáltalán nem szolgált kedvező háttéréül.

A háborút közvetlenül megelőzően, majd annak első éveiben a minisztériumok hatáskörén és a szervezeti kereteken többször is változtattak – egyáltalán nem mindig jól. Komplex szervezeteket hívtak életre így, de fogalmazhatnánk úgy is, hogy a politikai és pszichológiai hadviseléssel, titkosszolgálati munkával, valamint diverzáns akciókkal foglalkozó szervezeteknek az „olvasztótéglelei” jöttek létre. Az újabb szervezetek is bonyolult bürokratikus hierarchiába tagolódtak. A PWE elődszervezetei közül ki kell emelni egy, a müncheni egyezmény időszakában létrejött, ellenséges államokba irányuló propagandával foglalkozó különleges ügyosztályt (Department of Propaganda to Enemy Countries), amely a Tájékoztatási Minisztériumhoz tartozott, azonban az útmutatást és a direktívákat egyre inkább a Foreign Office részéről nyerte. Földrajzilag is diszlokált személyi állományának egy része Londonban, az Electra House nevű ismert épületben dolgozott, a titkosabb tevékenységet pedig vidéken (Woburn Abbey) végezték. A szervezetre az előbb említett épület alapján utóbb már csak Electra House-ként vagy EH-ként utaltak. Az EH lényegében a Foreign Office Politikai Hírszerző Ügyosztályának a közvetett felügyelete alatt állt, 1940-től pedig az SOE része lett SO1 (Special Operations 1) megjelölés alatt.¹¹

A PWE esetében, ahogyan az SOE-nél is, sajátos „öszvérszervezetről” volt szó, amely a BBC európai szekcióit, a Tájékoztatási Minisztérium (MOI) külföldi propagandával foglalkozó osztályait, valamint a Különleges Műveletek 1 (SO1) néven a teljes SOE (Special Operations Executive) szervezet egyik felét magába tömörítő „konglomerátum” lett. Az eredeti SOE-szervezet másik fele, tehát az SO2, az említett MI6 D szekciójából alakult,

¹¹ Tim BROOKS: *British Propaganda to France, 1940–1944 Machinery, Method and Message*. Edinburgh University Press, Edinburgh, 2007. 11–14.

amelynek korábban szintén voltak propagandával kapcsolatos feladatai.¹² Már e szervezeti keret kapcsán rengeteg probléma vetődött fel. Végül a PWE a brit külügy (Foreign Office) rejtett osztályaként működött az említett Politikai Hírszerző Ügyosztály, a Political Intelligence Department (PID) keretein belül, 1942 után pedig már szinte teljesen a külügyminiszter irányítása alá került. A fedőszervezetként is szolgáló PID lassan kiüresedett, mivel 1943 áprilisában Research Department néven új szervezet is létrejött a külügyben (végül egyik sem maradt fenn a háború után hosszabb ideig). A Research Department a korábban az oxfordi Balliol College-ban működő Foreign Research and Press Service-ből (Külügyi Kutató- és Sajtószolgálat) alakult meg és a külügyi szervezet részévé vált. Az Oxfordban működő eredeti szervezet irányítója a kiváló történész, Arnold Toynbee volt. Az a törekvés érvényesült, hogy – a hatékony propaganda számára egyébként nélkülözhetetlen – hírszerzés, hírfeldolgozás és maga a politikai hadviselés szervezetenként különüljenek el egymástól. A PWE (amely tehát az SOE propagandaszervezetéből, az SO1-ből alakult) a propaganda különféle területeinek az egységes szervezetévé vált, miközben a hírszerzés más szervezetek, így elvileg az SOE feladata maradt. Az átfedések nem szűntek meg azonban, így pedig a szervezetek közt további együttműködés volt szükséges. Minden összefüggő területen előbb-utóbb a Foreign Office vált „karmesterré”, 1943-ra pedig az SOE titkos diplomáciai lépéseinél és valamennyi politikai természetű manőverénél (mondhatni, szerencsés módon) át is vette az irányítást. Ez már a háborúnak arra a szakaszára esett, amikor a szövetségesek győzelme egyre közelebb került, gyorsabb döntésekre volt szükség és Németország szövetségeseinek kapitulációja is sokkal valószínűbb lett. Mindemellett gyakori megfontolássá vált az is, hogy a szovjetek jövődó, háború utáni helyzete szempontjából az épp aktuális propagandában vagy a titkos diplomácia szintjén megfogalmazott üzenetek milyen hatást gyakorolnak általában, s miképp reagál Moszkva. Ennek a következtében igen eltérő lehetett a megítélése például a későbbi szovjet érdekszférából még

¹² Philip M. TAYLOR: I. m. 8.

egy ideig kivonhatónak tűnő Magyarország, illetőleg az ebben a vonatkozásban már igen korán (1943 tavaszán) leírt Románia megítélése, amelyről viszont úgy vélték korábban, hogy megfelelő politikai üzenetekkel hamar a németek ellen fordítható.¹³

Az SOE-ra, amelyet együttműködésre és a propaganda terén korábban élvezett nagy fokú önállóságának feladására szorítottak Londonból, alighanem jellemző volt az a megállapítás, amelyet Bruce Lockhart vetett papírra a háború után: „titkoszolgálataink technikai dolgokban a legjobbak a világon, de politikai tekintetben nemritkán nagyon is tévútra siklanak”.¹⁴ A hadvezetéstől is elvileg független SOE sokszor nem igazodott jól az amúgy a hadszínterek változó kívánalmait követő politikai és katonai döntésekhez. A háttérben a kormány személyi és ideológiai ellentétei szintén meghűzódtak. Az SOE-t felügyelő (és elvileg irányító) Gazdasági Hadviselés Minisztériumában (Ministry of Economic Warfare: MEW) a vágyak és a realitások határait szem előtt tévesztették, az érzékelhető balfogások miatt pedig kezdtek már azt a „Vágyálmok Minisztériuma” (Ministry of Wishful Thinking) néven emlegetni. A PWE és az SOE 1942 nyarára észszerű változtatások és a földrajzi szempontok alapján már világosabb keretek közt tudták végezni feladataikat. Ez azt jelentette, hogy minden külföldi propagandatevékenység irányítása Londonhoz és a PWE felelősségi körébe tartozott, azonban az SOE korábbi szervezetére és személyi állományára támaszkodott külföldön mindenütt, nem hozva létre önálló felépítményt. A propagandaanyagok elkészítése és az előzetes szempontok lefektetése tehát a londoni központban folyt, a kész anyagok további terjesztése az SOE-ra tartozott (és itt a rejtett kommunikáció különböző formáira, valamint a „fekete” propagandára, illegális rádióadókra kell gondolni, nem pedig a BBC adásaira vagy olyan

¹³ Ioannis STEFANIDIS: I. m. 5., 10., 13., 25., 27., 29.; David STAFFORD: *Britain and European Resistance, 1940–1945. A survey of the Special Operations Executive, with documents*. Macmillan, London, 1983. 175–177., 179. A Foreign Research and Press Service-ről lásd BÀN D. András: I. m. 15.; BARTA Róbert: Történész a Foreign Office szolgálatában: C. A. Macartney (1895–1978) tevékenysége és írásai Magyarországról. In: BARÁNY Attila–PUSZTAI Gábor (szerk.): *Diplomata írók – Író diplomaták*. MTA TKI, Debrecen, 2018. 38.

¹⁴ Robert H. BRUCE LOCKHART: I. m. 130.

közlésekre, melyek világosan és nyíltan „Öfelsége Kormánya” véleményeként voltak felfoghatók).¹⁵

Brit propaganda és politikai hadviselés Délkelet-Európa felé

A döntéshozatal a szervezeti összetettség mellett szintén többszereplős és kollektív felelősségen nyugvó volt, bár a Foreign Office szerepe – mint említettük – idővel nagyon megerősödött, a MEW és a vezérkar ugyancsak döntési kompetenciával rendelkeztek. A BBC európai adásait a PWE direktívái alapján készítették, azonban a rádióadások nem mindig követték a kiadott útmutatásokat, amelyek természetesen nem csupán a rádióra, hanem minden egyéb úton terjesztett propagandára is vonatkoztak. A rádióműsorok szerkesztői – a háborús viszonyok ellenére is – nagy fokú önállóságot élveztek.¹⁶ Délkelet-Európában 1941-ig több lehetőség mutatkozott a rejtett propagandára, főképp Magyarországról (Teleki idejében, ekkor még Budapesten az MI6 D szekció révén) és Jugoszláviából, azonban e tevékenységeket (a személyi állománnyal együtt) sietve át kellett vezényelni teljes biztonságot nyújtó helyekre, ami ekkor már a kontinensen kívülre esett, legalábbis Magyarországot, Romániát és Bulgáriát illetően bizonyosan. Létrejött (ekkor még SO1 keretben) az SOE kairói regionális főparancsnokságán (amely erős irányító szerepbe került Londonnal szemben is, a magyar ügyek pedig jó darabig alá tartoztak) a Balkáni Regionális Szekció. A fentebb mondottak alapján e szekció irányítása 1942 elejétől a PWE vitathatatlan fennhatósága alá került immár Ralph Murray¹⁷ irá-

¹⁵ Tim BROOKS: I. m. 17–19.; Ioannis STEFANIDIS: I. m. 5., 8–9., 11.

¹⁶ Elisabeth BARKER: Anglia tengelyellenes propagandája Délkelet-Európában a második világháború időszakában. *Történelmi Szemle*, 1979/3–4. 413.; PÁL Monika: I. m. 343.

¹⁷ Sir Francis Ralph Hay Murray (1908–1983), újságíró, rádiós szerkesztő, diplomata és hírszerző szakember. Dolgozott az EH-nál, a földalatti propaganda irányításával foglalkozott. 1949-től, együttműködve az MI6 vezetésével, a szovjet- és kommunistaellenes propaganda irányítója.

nyítása mellett. Murray helyettese Elisabeth Barker¹⁸ lett, aki év-tizedek múltán, történészként egy budapesti konferencián tekintett vissza részletesebben egykori működésére. Mindketten, már korábban is együtt dolgozva, szorgalmazták a Magyarország felé folytatott propaganda erősítését, abban a vonatkozásban különösen, hogy a magyar elit angolbarát tagjait nagyobb aktivitásra serkentsék. Ennek a koncepciónak a jegyében tevékenykedett később a történész C. A. Macartney is a BBC-nél. A Kállay-kormány idején azonban végül igen vehemens hangvételű, a legkevésbé sem megértő adásokra került sor, különösen a Londonból sugárzott külön rádióállomás, a „Magyar Nemzet Rádiója” révén.¹⁹ Ebben szerepe volt politikai megfontolásoknak, ugyanis a csehszlovák emigráció vezetői reflektáltak a brit rádióadásokban megfogalmazott, a magyarokkal szemben túlzottan is megértő üzenetekre. A csehszlovákok azt is el szeretnék volna érni, hogy végre Károlyi Mihály is megszólalhasson a BBC-ben (erre azonban 1944 januárjáig ő nem kapott lehetőséget). Mindemellett Macartney szerepeltetése egyre kevésbé tűnt hasznosnak, így műsorait 1943 augusztusában leállították. Itt hozzátehető mindezekhez, hogy Bruce Lockhart, a PWE főigazgatója rendszeresen látogatta az emigráns Edvard Beneš, akinek propagandaügyekben adott tanácsait – mint utóbb írta – sokszor ta-

¹⁸ Elisabeth Barker (1910–1986) újságíró, köztisztviselő, történész, 1934-től a BBC munkatársa. Jól ismerte a Balkán és Közép-Európa viszonyait, a térségben több utazást tett, jártas volt a hírelemzésben. Lásd a vele készült rövid oral history interjút működéséről és a fentiekre is: Interview with Elisabeth Barker, 1983. From the BBC Oral History Collection. Forrás: <https://www.bbc.co.uk/programmes/p07jltpl> (Letöltve: 2020. 03. 01.)

¹⁹ Ioannis STEFANIDIS: I. m. 25–26.; Elisabeth BARKER: *Anglia tengelyellenes propagandája*. I. m. 411–435. A konferenciára 1978 novemberében került sor, lásd FEKETE Edit–GYARMATI György: Nemzetközi konferencia a Közép- és Délkelet-Európa felé irányuló második világháborús propagandáról. *Történelmi Szemle*, 1979/3–4. 452–461.; A Magyar Nemzet Rádiója (más néven: Radio Petőfi) Londonból sugározta adásait 1942 szeptemberétől. BECKER András: British World War II Wireless Propaganda, the Political Warfare Executive and the Clandestine Hungarian Nation's Radio. *Working Paper*, March 2017. 7–8., 25. (24. sz. jegyzet), 18. Forrás: https://www.researchgate.net/publication/317095368_British_World_War_II_Wireless_Propaganda_the_Political_Warfare_Executive_and_the_Clandestine_Hungarian_Nations_Radio (Letöltve: 2020. 03. 01.)

lálta „felbecsülhetetlennek”. A PWE vezetője háborús emlékirataiban, talán kis iróniával is, ehhez még hozzáfűzte (hivatkozva a tekintélyes angol történészre és politikusra, Herbert Albert L. Fisherre): Csehszlovákia volt az első állam a világon, amelyet „a propaganda hozott létre”.²⁰

A Magyarországot vagy Romániát, de általában valamennyi, az úgynevezett Köztes-Európában fekvő országot érintő propagandánál a szovjet érdekekre is tekintettel kellett lenni, Moszkvával azonban ezen a téren legfeljebb névleges és alkalmi kooperáció jött létre. Ivan Majszkij londoni nagykövettel (Eden brit külügyminiszter jóváhagyásával) Bruce Lockhart megpróbálta lefektetni a szorosabb együttműködés alapjait. A szovjet diplomata azonban csak annyit mondott, hogy London hagyja rájuk a „baloldali propagandát”, ők meg foglalkozzanak inkább a német jobboldallal vagy a katonatisztekkel. A délkelet-európai országokba sugárzott forradalmi lázadásokra buzdító szlogenek jobbára – ahogyan a PWE vezetője fogalmazott – a sajátos „haloványrózsaszín” brit szocializmus felfogását tükrözték. 1943-tól viszont a német propaganda sikerrel építette meggyőző érvelését arra, hogy az angolszász hatalmakkal szemben Moszkva válik Európa urává.²¹

A két háború közötti időszakban az a régió, amelybe Magyarország is tartozott, az 1930-as évek közepétől kevésbé fontos, gazdaságilag is egyre inkább leírt térségnek számított.²² A terület csak a háború idején értékelődött fel ismét, amiatt, hogy gyengíteni kellett Délkelet-Európa még független országainak az együttműködését a német hadigépezettel. Ahogyan azonban brit szempontból a helyzet romlott és Hitler uralma alá vetette Európát, a válasz „pánikszerű” volt, és – amint Elisabeth Barker fogalmazott – teljesen „hiányzott a legfelső döntés” a szükséges „prioritásokról”, a háború első éve felettébb improvizatív is volt a térség irányában egészen 1941 elejéig.²³ A háború későbbi mene-

²⁰ Miklós LOJKÓ: I. m. 49–50.; Robert H. BRUCE LOCKHART: I. m. 130.

²¹ Uo. 134.

²² Ioannis STEFANIDIS: I. m. 35.; RÁNKI György: *Gazdaság és külpolitika: A nagyhatalmak harca a délkelet-európai gazdasági hegemoniáért (1919–1939)*. Magvető Kiadó, Budapest, 1981. 328–336., 340–350.

²³ Elisabeth BARKER: *British Policy in South-East Europe in the Second World War*. MacMillan, London, 1976. 4–5., 45–46.

te során felmerült, hogy a Balkánon kezdeményezett jelentősebb katonai akció által el lehet érni, hogy a tengely szatellita államai faképnél hagyják német szövetségésüket, de valójában a balkáni partraszállás 1943 késő ősztől már nem szerepelt többé a napirenden, s igazán komolyan addig se, noha Churchill gyakran eljátszott ezzel a gondolattal. Az amerikaiak azonban nem voltak hajlandók a nyugati partraszállás ügyét háttérbe szorítani.²⁴ A végül illúziókká váló elképzelések abból is eredtek, hogy a brit politika teljesen és főképp előre nem kívánt arról lemondani, hogy némi politikai jóindulat vagy érdeklődés, továbbá a baráti-nak tekintett népek buzdíthatása által presztízst és befolyást a Balkán egyes országai felett – legalább névleg – megőrizze. Nem vették azonban kellően figyelembe, hogy a térség országainak voltak saját háborús céljaik, így például a szatelliták leválása nagy kockázatokkal járt, cserébe pedig London nem igazán tudott mit felajánlani konkrét segítség formájában. A propaganda alapproblémája is az volt leginkább, miként hangolhatók össze a külső (brit) érdek és az ellenállásra, a német szövetségtől való elszakadásra ösztönzött hazafias megfontolásai. Mindez érvényes volt arra is, hogy az adott nemzeti ellentétek kiküszöbölése (így a román–magyar ellentété) esetleg segíthették is volna a szövetségeseket, de sem erre, sem pedig arra nem mutatkozott esély, hogy nagyobb védelmet nyújthassanak az angol-amerikai szövetségeseik, mint azt tehették Olaszország esetében, ahol 1943–1944-ben az úgynevezett „csigaoffenzíva” elkedvetlenítő hatást gyakorolt.²⁵

Memorandumok: lehetőségek és a hatékonyság kérdései (Ignotus, Vámbéry, Macartney)

Hosszan értekeztünk a brit propaganda irányításában végbement kompetenciaharcról és a sokrétű szervezeti összefüggésekről. Ütőképes, koherens és tervezésre is képes szervezet

²⁴ Joó András: *Kállay Miklós külpolitikája. Magyarország és a háborús diplomácia*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2008. 136–146., 163.

²⁵ Ioannis STEFANIDIS: I. m. 42., 49–50.

1942 elejétől működött, erőforrásait pedig a fontosabb országokra és területekre összpontosította, amelyekhez Románia és Magyarország kevéssé volt sorolható. A két ország közül mégis az előbbiben láttak sokkal több fantáziát. Romániában sokáig belső, népi mozgalom, illetve ellenállás kibontakozásában reménykedtek, és az angolszászbarát Iuliu Maniu felé konkrét SOE-kapcsolat épült ki, remélve, hogy ő áll majd egy fordulat élére. Ez azonban nem következett be. Magyarországgal kapcsolatban ilyesfajta reményt nem tápláltak, sőt 1942 februárjában Frank K. Roberts, az ekkor a magyar ügyeket a Foreign Office-ban felügyelő vezető külügyi tisztviselő kifejtette, hogy sikert nem várhatnak a Magyarország felé irányított propagandától, az ország ugyanis, „amint Mr. Lockhart megfogalmazta”, a „legkevésbé fontos” terület a propaganda „küzdőterén”. A szemlélet azonban a későbbiekben (Roberts vélekedését illetően is) jelentősen megváltozott. Roberts 1942 augusztusában már arra utalt, hogy „észszerű érvelés” mellett (amire egyelőre Macartneyt látta a legalkalmasabbnak) jobb hatást lehet elérni. Az 1943-as esztendő ugyancsak jelentős elmozdulást mutatott, mindenekelőtt a magyar politikai vezetés hajlandóságát tekintve arra, hogy határozott szándékát juttassa kifejezésre a németektől való elszakadásra.²⁶

A PWE munkájának (és részben az SOE-val való fentebb vázolt együttműködésének is) az illusztrálására a Brit Nemzeti Levéltár (The National Archives) vonatkozó (egyébként a külügyi fondok közé sorolt, FO jelzetű) aktáiból, valamint egy esetben az SOE (HS) anyagából vettük az alább ismertetett példákat. A második világháború fejleményei mellett az illetékes brit szervezetek (PWE, SOE, Foreign Office, Ministry of Economic Warfare) irányítási problémáinak tisztázása nagyjából megtörtént. 1942 elejétől az SOE információi és körütekintő tájékozódás alapján a propaganda londoni irányítói le kívánták fektetni a magyar és román ügyekben követett irányvonalat, nem tévesztve szem elől a politikai szempontokat, a külügyminisztériumi iránymutatást

²⁶ Elisabeth BARKER: *Anglia tengelyellenes propagandája*. I. m. 413–414., 433–434.; Robertset idézi: BECKER András: I. m. 5.; PÁL Monika: I. m. 354.

és a szatellita államokban tapasztalható hangulati változásokat. Noha a PWE és az SOE vezetői, valamint utóbbi esetében egy-egy országcsoport ügyeivel megbízott vagy különösen egy adott országról referáló tisztségviselői (desk officers), területükről korábban ismereteket szereztek, olykor bírtak nyelvismerettel is, nem nélkülözhatték a különféle nemzetiségű, így magyar személyek tanácsait. Szembesülniük kellett azonban azzal, hogy az emigráns csoportok, amelyek ellenséges (szatellita) államokból származtak, megosztottak voltak, a szövetséges államok képviselői (például a londoni, csehszlovák vagy jugoszláv emigráns kormányok) pedig közel sem nézték jó szemmel a propaganda sikján tett engedményeket, noha azokat a brit háborús törekvésekből fakadó célszerűség diktálta. A magyar problémával csehszlovák összefüggésben a PWE vezetésének és személy szerint Bruce Lockhartnak foglalkoznia kellett, amint ezt egy memorandum is mutatja, amit a londoni emigráns vezetők kritikai észrevételei alapján állítottak össze 1943 január elején „A magyar probléma, ahogyan azt Magyarország szomszédjai látják” (The Hungarian problem viewed by Hungary's neighbours) címmel.²⁷

Az, hogy Magyarország 1941 folyamán hadviselő országgá lett az ellenséges táborban, alapvetően módosított a lehetséges propagandaeszközökön és azon is, hogy milyen politikai üzeneteket célszerű megfogalmazni vagy egyáltalán kik jöhetnek szóba (most már kizárólag külföldön), mint olyan erők, amelyeket fel lehet vonultatni a propagandában Magyarország képviselőiként, s hogy egyáltalán érdemes-e valakiket is felvonultatni abban a reményben, hogy a magyar közvéleményre érdemi hatást gyakorolnak majd. A londoni magyar emigráció, Károlyival az élen, nem tűnt jó választásnak, miközben tekintetbe kellett venni, hogy az Egyesült Államokban jóval népesebb magyar közösség él, amely politikailag inkább jobbra húz, s a korábban Budapestről az USA-ba kiküldött Eckhardt Tibor befolyásával is számolni kel-

²⁷ The National Archives (továbbiakban: TNA) FO 898/217, Director General's File. Hungary 1940–1943. (a fő szövegben említett címen), 1943. január 5. Lásd még a hozzá tartozó leveleket is későbbi keltezéssel, így például Elisabeth Barkernek továbbított közlést: 1943. január 12.)

lett. Peter Boughey őrnagy,²⁸ a Nyugat-Balkán és Magyarország felelős referense (desk officer) 1942 legelején hosszú, ebédvel egybekötött beszélgetést folytatott Ignótus Pállal,²⁹ a híres nyugatos Ignótus fiával, aki a BBC magyar adásánál dolgozott, s 1938 vége óta élt emigránsként Londonban. A feltehetően igen tartalmas és hosszú eszmecsere közléseit Ignótus részletes, levélbe foglalt memorandumban fektette le újra, pontokba rögzítve szóban adott tanácsait.³⁰ Ignótus minden bizonnyal hírszerzői jellegű feladatokat is teljesített, eleve a BBC-nél is a hírek megbízhatóságával foglalkozó osztálynál (BBC European Intelligence Department) tevékenykedett, de nem ismerjük, hogy milyen jelleggel és funkcióban, és Boughey-val rendszeres kapcsolatban állt. Utóbbi egyébként később levelezett Károlyi Mihállyal, akivel időnként szintén „lőncsölt”.³¹

Ignótus arra hívta fel Boughey figyelmét a magyar vonatkozású propaganda hatékonyságát illetően, hogy annak, pragmatikus szempontok alapján – a háború utáni viszonyokra is tekintettel – kell a tengelyellenes háborút szolgálnia, emiatt lényeges a magyarok szimpátiájának elnyerése. Először arra tért ki, miként kell viszonyulni a Horthyhoz hű politikai elithez, megállapítva, hogy annak „körüludvarlása” nem hozhat kézzelfogható ered-

²⁸ Boughey, Edward Peter Fletcher (1911–1986) SOE-tiszt, őrnagy, később alezredes. 1943–1944 során már az SOE magyar szekcióját vezette Londonban. Később sikertelen magyarországi küldetésen is járt, 1944. július 3-án dobták le ejtőernyővel, de fogságba esett. Fantáziát látott a magyar vezető körökkel Lisszabonon keresztül kiépíthető kapcsolatokban.

²⁹ Ignótus (eredetileg: Veigelsberg) Pál (1901–1978) publicista, író, szerkesztő. A Tanácsköztársaság idején politikai szerepet vállalt. József Attilával és Fejtő Ferencsel a *Szép Szó* alapítója. Angliába emigrált, ahol 1940 kora tavaszától dolgozott a BBC-nél. 1947 novemberétől a londoni magyar követség sajtóattaséja. Hazarendelték, 1950 decemberében kémkedésért tizenöt év börtönre ítélték, 1956-ban szabadult. Az 1956-os forradalom leverése után újra elhagyta Magyarországot. Londonban hunyt el.

³⁰ TNA HS 4/95, SOE Hungary No. 12. Ignótus szigorúan bizalmas levele Boughey-hoz, 1942. január 13.

³¹ HAJDU Tibor–LITVÁN György (szerk.): *Károlyi Mihály levelezése IV. 1930–1944.* B) k. 1940–1944. Napvilág Kiadó, Budapest, 2015. 596–597., 671. Lásd különösen a hivatkozott oldalakon található két levél jegyzeteit (Károlyi Boughey-hoz, 1942. szeptember 29., illetve Jonathan Griffin Károlyihoz, 1943. március 9.)

ményt, addig semmi esetre sem, amíg nem mutatnak erőt felénk. Ahogy fogalmazott, a magyar jobboldaliak felé is kellően „leményes csalétek” (clever bait) szükséges, így a „gyengeségnek” még a látszatát is kerülni kell. Szerinte megkérdőjelezhető volt az, amit Carlile Aylmer Macartney történészprofesszor „üzengetett” Magyarországra a rádió hullámhosszán, biztatást adva, hogy a magyar haderőt tartalékolják csak, miáltal a háború végén esetleg „kész helyzet” teremthető. Kerülve a területi kérdést – érvelt Ignótus –, a brit háborús és háború utáni (demokratizáló) célokra szükséges helyezni a hangsúlyt. Ignótus megszólíthatónak vélte a tömegeket, főképp a szociális kérdések és a földtulajdoni viszonyok középpontba állításával. Csak demokratikus változásokat szorgalmazó, a szomszédos népek, sőt a szovjetek iránti nyitást is ösztönző üzeneteket ítélte célravezetőnek a sorok írója, e külpolitikai iránynak a követésére szerinte még a magyar „hivatalos körök” is hajlandóságot mutattak korábban. Ezzel az állításával ugyan lehetne vitatkozni, a levélnek azokkal a megjegyzéseivel viszont aligha, amelyek rámutattak a magyar emigráció megosztottságára és akcióképtelenségére. Az Amerikában működő Eckhardt Tibor mozgalmát a Horthy-rendszer „viszontbiztosítási” (reinsuring) manőverei közé sorolta. A Károlyi-féle emigrációra rátérve azonban lesújtó véleményt alkotott, szerinte ugyanis egyáltalán nem állt mozgalom Károlyi mögött, csupán a „ragyogó”, de mégis „kompromittáló” múlt, továbbá néhányan (így Vámbéry Rusztem és Jászi Oszkár), akik a múlt sérelmei felett „morgolódnak”. Az egyéb, idecsapódó, jelentéktelen figurák pedig leginkább olyan egyének, akiket korábban – mint fogalmazott – „kipenderítettek” a csehszlovákok ugyanúgy, mint a hivatalos magyar sajtóképviseletek, amikor náluk előszobáztak anyagi támogatásért. Az utóbb említetteknél még mindig tisztességesebbnek látszottak előtte az Eckhardt felé orientálódók, az őszinte reakciók vagy a kommunisták, akiket viszont nemigen lehetett egy táborba szervezni. Pedig épp egy „egységfront” látszott a megoldásnak Ignótus számára, aki érvelésének e pontján sok ellentmondásos javaslatot tett, egyszerre szorgalmazva a Horthy-rendszer következetes ostromozását és kíméletet is, eltanácsolva a brit propagandistákat attól például, hogy Horthyt

személyében is támadják. Összességében pragmatikus megközelítés mellett próbált sikra szállni, nem vetve el végleg a merőben eltérő irányzatok későbbi együttműködését sem. Végül közölte: Károlyi Mihály találkozni szeretne Boughey-val. Ralph Murray, a PWE illetékese Ignotus helyzetértékelését jónak találta, a javaslatait azonban már sokkal kevésbé, az egységfrontos megközelítésben sem látva sok fantáziát (vagy az egykori, a magyar követségen szolgáló diplomata, Zsilinszky Antal szerény mozgalmának összeboronálását Károlyiékkel). Murray tulajdonképpen több fantáziát látott Eckhardt Tiborban, aki viszont brit részről politikai támogatást vagy bizalmat egyáltalán nem remélhetett. A Londonból irányított propaganda egyetlen emigráns politikus előtérbe állításától sem várhatott érdemi eredményt.³²

Murray terjesztette fel később Vámbéry Rusztem egy dátummal sajnos nem ellátott memorandumát 1942 júliusában. Vámbéry elsődlegesen a propaganda célközönségére és a területi kérdések jelentette problémára hívta fel a figyelmet hat gépelt oldalon, amelyről nehezen megítélhető, hogy kinek is címezték eredetileg. A memorandum címe: Practicability of Propaganda in Hungary (magyarul, szabadabb, de jobban értelmezhető formában: Célszerű propaganda Magyarország felé).³³ Vámbéry logikai szempontból nagy gonddal felépített, jó angolsággal fogalmazott szövegében a magyarországi társadalmi viszonyokra és a revíziós propaganda két évtizedes hatásaira nyomatékkal utalt, emiatt is óvott attól, hogy a magyar viszonyokat kevésbé ismerőkre bizzák a közlésre szánt anyagok elkészítését, főképp a rádióadások üzeneteinek megfogalmazását. Találóan – némi nyelvi leleménnyel és talán kritikával – Vámbéry így fogalmazott: „a magyar népet arról szükséges meggyőzni, hogy az Egyesült Nemzeteknek a háborúban aratott győzelme az ő érdeke is”, azonban erről olyanoknak kell meggyőzni a magyarokat, akik-

³² TNA HS 4/95, SOE Hungary No. 12. Ignotus szigorúan bizalmas levele Boughey-hoz, 1942. január 13., illetve uo. Murray Boughey-hoz, 1942. január 19.

³³ TNA FO 898/217, Director General's File. Hungary 1940–1943, Murray Balfourhoz, 1942. július 21., illetve uo. lásd (amint az előbb hivatkozott levél is megnevezi): Dr. Vambéry's Memorandum on „Practicability of Propaganda in Hungary”.

nek „maguknak” is ez a „meggyőződésük”. Az a javaslat Vámbéry részéről, hogy bemondóknak a magyar nyelvet jól használó, idegen akcentus nélküli személyeket válasszanak nem tűnt indokolatlannak. Elégé köztudott azonban, hogy Macartney az „Angol Rádió” hullámhosszán igen népszerűvé vált, noha bejelentkezései („Jó estét kívánok, itt Macartney Elemér beszél”) nem éppen kifogástalan magyar hanglejtéssel hangzottak el. Mégis – mivel nem reprezentált külföldi magyar politikai frakciót, és valódi brit volt, akiről jóindulatot feltételeztek – eredményesebbé válhatott, pusztán azért, mert magyarbarát hírében állt, így akcentusa inkább csak kedves esetlenségnek tűnhetett, annak az igénynek pedig mindenképp megfelelt, hogy – mint Vámbéry is írta – személyes közelséggel (personal touch) forduljon hallgatóihoz.³⁴ Abban a vonatkozásban, hogy az emigráns magyarok közül kit érdemes személy szerint előtérbe állítani Vámbéry a következő személyeket javasolta: mindenekelőtt Fényes László újságíró és korábbi országgyűlési képviselőt, aki a Horthy-rendszer kérlelhetetlen kritikusa volt, Ignotust (feltehetően a fentebb említett Ignotus Pál apját, aki Amerikában volt ekkoriban), valamint Molnár Ferencet és Faludy György költőt. Ebből az tűnik ki, hogy több reményt fűzött a közismert, egyes műveik révén kiváltképp népszerű írók vagy – amint még alább javasolta – Bartók Béla szerepeltetéséhez, mint az emigráns politikusok szűkös palettájáról választható személyekhez. A propaganda célközönségeként, vagyis olyanként, amelynek a részéről aktív politikai ellenállásra lehetett számítani, kizárólag azokat vélte számításba vehetőnek, akiknek a tengelyhatalmak veresége valami jót hozhatott, s nem váltak korábban a „Horthy banda” úgynevezett „társutasaivá” sem. Kiemelte a „falukutató írók” csoportját, legfőképp Szabó Zoltánt, Illyés Gyulát és még Kovács Imrét, hozzájuk pedig „földalatti mozgalom” (underground movement) létezését kötötte. Emellett (nem túl erős) reményeket fűzött a legitimista meggyőződésű katonatisztekhez, ha a megfelelő propaganda eljuttatható hozzájuk.

³⁴ PÁL Monika: I. m. 340.; MIKLÓS LOJKÓ: I. m. 49.

Az ideológiai tartalmú üzeneteknél a németesítéssel vagy a Habsburg-uralommal szembeni történelmi sérelmeknek a fellevenítését tartotta Vámbéry igen célravezetőnek, főleg annak hangsúlyozása által, hogy a történelmi tapasztalatokhoz képest is rosszabb várhat Magyarországra német győzelem esetén. A parasztság figyelmét szerinte a mezőgazdaság és az élelmiszer-tartalékok kifosztására (pillage of foodstuff) kellett volna felhívni, de ugyanígy a városi lakosság ellátását veszélyeztető tényezőként jelenhetett meg, ha az agrártermékeket Németország háborújában hasznosítják. Az ipari munkásság félelmeit azzal ítélte fokozhatónak, ha utalások történnek arra, hogy a németek leépíthetik a független magyar ipart, ezzel mezőgazdasági jellegűvé degradálva egész Délkelet-Európát. Véggöveztetéseiben Vámbéry arra jutott, hogy a magyar nép meggyőzhető akár arról is, hogy csak a cárizmus jelentette a korábbi orosz fenyegetést, de a szovjetek már a demokráciákkal válllvetve küzdenek ugyanazért, mint egykor Kossuth és Petőfi. A propaganda nyitottabb, megfoghatóbb közönségét látta azokban a magyarokban, akik a bécsi döntésekkel kerültek vissza Magyarországhoz, s úgy mond „felismerik a különbséget” egy demokratikus és egy „félfeudális” ország között. Itt valószínű, hogy Csehszlovákiára gondolt, mert Románia aligha volt az előbbi kategóriába sorolható. Fejtegetéseit azzal zárta, hogy bármilyen üzenetnek akkor lesz végül csak fogamatja, ha a szövetséges győzelem bizonyosságáról is meg tudják győzni a magyar közvéleményt, minthogy: „egyetlen nép sem akar rossz lóra tenni” (No people wants to miss the bandwagon).³⁵

A bemutatott két forrással kapcsolatban az lenne az igazán érdekes, ha a bennük foglalt javaslatoknak a brit propagandába történt konkrét beépülését vagy egyes ötletek elvetését jól tudnánk igazolni, mégpedig úgy, hogy dokumentumok összeillő sorával is alátámasztjuk miként került át a gyakorlatba valamely gondolat. Erre terjedelmi okokból sem tehetünk itt kísérletet, de

³⁵ TNA FO 898/217, Director General's File. Hungary 1940–1943, Dr. Vambéry's Memorandum on „Practicability of Propaganda in Hungary” (Vámbéry memorandumának 2–6. oldalán olvasható lényegi elemeket összegeztük.)

a PWE iratanyaga sem feltétlenül bizonyulna ehhez jól feldolgozható forráscsoportnak.³⁶

Mint említettük, a „terepmunka” politikai döntések függvényében folyhatott, így Nagy-Britannia szövetségesei és háborús ellenfelei közt markáns különbséget kellett tenni, ami kijelölte a magyarok helyét is, akiket időnként mégis amolyan „kedves ellenség” (dear enemy) gyanánt kezeltek. Macartney Elemér (Aylmer) mindenesetre sokkal hatékonyabbnak látszott, a Foreign Office-ban pedig komolyabb vita bontakozott ki abban a tekintetben, mennyire rendeljék alá politikai szempontoknak a propaganda-hadviselés praktikus megfontolásait, melyek mégiscsak előnyben részesítették volna a hatékonyságot. Ugyanott, ahol megtalálható Vámbéry memoranduma, Macartney részéről szintén olvasható néhány oldalas összegezés, aki a maga felfogását fektette le a magyarok felé irányított propagandáról. A történész nyíltan kijelentette, amennyiben a csehszlovák kifogásoknak helyt adnak, akkor nem is lehetséges a magyarokat megszólítani. Noha Macartney kétségtelenül érzelmileg is kötődött Magyarországhoz, de saját hazája küzdelmét azért aligha szorította háttérbe, érvelése azonban pontosan a két legfontosabb kulcsszemélyre Bruce-Lockhartra és Anthony Edenre nem hatott.³⁷

Macartney memoranduma a hangsúlyt arra fektette, hogy Magyarország ugyan a németek szövetségésévé vált, de lehetőségei határain belül „meglehetősen nagy sikerrel” volt képes „mőködni”. Az uralkodó politikai elit, a tengelyhatalmaknak köszönhető területi gyarapodás dacára, arra hajlik, hogy az erőket tartalékolva kevésbé segítse Németországot, legerősebb és „leginkább hangos” ellenzéke viszont épp szorgalmazza a németek melletti kiállást. A háború és a jövő viszonylatában Macartney arra a – mint fogalmazott – „logikus következtetésre” jutott, hogy a „magyar uralkodó osztályt le kell írni”, mindazonáltal a nemzeti

³⁶ Philip M. TAYLOR: I. m. 8.

³⁷ TNA FO 898/217, Director General's File. Hungary 1940–1943. Propaganda to Hungary (Foreign Research and Press Service, Balliol College, Oxford), 1942. augusztus 28. Bár nincs aláírás a dokumentumon, Macartney a Balliol College és az intézmény alapján, valamint Elisabeth Barker hivatkozása révén (dátum) azonosítható biztonsággal. Lásd a többi megállapításunkra is: Elisabeth BARKER: *Anglia tengelyellenes propagandája*. I. m. 416.

célok tekintetében az üzeneteket és a hangnemet úgy érdemes megválasztani, hogy azzal reményt keltsenek. A „leírt” uralkodó elit tagjai közt mutatkozó mégoly lanyha és elfojtott németellenesség gerjesztése nagyon eredményes lehet – érvelt tovább –, minthogy egyelőre (egy fordulat tekintetében) mégis tőlük várható a legtöbb, magatartásuk pedig kihatással lehet másokra, továbbá az egész országra. A magyar kommunisták rokonszenvére és feltétlen támogatására számítani lehetett, mint folytatta, de az ebbe az irányba ható propagandát és a szabotázsokra való biztatást célszerűbbnek látta egyedül a szovjetekre bízni, miközben javasolta brit részről „azt a látszatot kelteni”, mintha ezt az „oroszok csinálnák”, mindezt azért, hogy a „reményt” éltesse: a britek megjelennek mint Oroszországot „fékező” erő a háború végén. Így legjobb a „kettős játék” (double game), vagyis erőszakra buzdítson csak a szovjet propaganda, a britek viszont ettől határolódjanak el. Több ponton – a markáns különbségek ellenére – egyébként egybe is cseng Macartney érvelése Ignotus Páléval vagy Vámbéryével. Macartney is egyes társadalmi rétegek ellenállási hajlandóságát elemezte, hasonlóan Vámbéryhez. Az úgynevezett októbrista emigrációval és Károlyival kapcsolatosan Ignotus álláspontja például nem is tért el túlzottan Macartneyétől, bár előbbi egy emigráns egységfronttal számolt, a brit történész viszont már levonta a konzekvenciákat: az adott helyzetre tekintettel London csakis az októbristák mellett törhet lándzsát, ebben az USA viszont nem lesz partner, így „sajnálatos”, de mégis „szükségyszerű”, hogy egyelőre ne is kezdjenek semmit velük. Jóllehet a BBC adásaiból 1943 nyaratól „Elemér” immár kimaradt, azért tanácsait később rendszeresen kikérték, s azokra oda is figyeltek. Jóllehet a történész sok kérdést kissé szubjektíven ítélt meg, de igen szabatosan és legtöbbször nagyon éleslátóan összegezte véleményét, így tekintélye jelentős maradt tanácsadóként és utóbb azután elismert tudósként is. A Foreign Office számára száznál is több memorandumot készített és temérdek jelentéshez fűzött kiegészítő megjegyzéseket (úgynevezett Minute-eket).³⁸

³⁸ Macartney-ra lásd JUHÁSZ Gyula (szerk.): *Magyar-brit titkos tárgyalások 1943-ban*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1978. 302–303.; BARTA Róbert: I. m. 39.; MIKLÓS LOJKÓ: I. m. 45.; PÉTER László-DEÁK Ágnes: „Mindig az államot magát

Az „adúász” Erdély

A három memorandum remélhetőleg szemléltette, hogy magyar ügyekben milyen megfontolások kerültek előtérbe, és milyen vélemények, érvek játszhattak szerepet a propaganda formálásában. Macartney és Vámbéry memoranduma mellett egy részletes és hosszú dokumentum található, amely már egy a brit szempontok és propagandacélok alapján egybeszerkesztett összefoglaló, mégpedig általánosan az „angolszász rádióállomások” magyar nyelven sugárzott adásaihoz. Ez az összefoglaló memorandum szemléltetőmást figyelembe vette a fentiekben említett javaslatok egy részét, továbbá az árnyalt és „leleményes” (clever) propaganda kapott hangsúlyt azzal együtt, hogy „feltétlenül” kerülendőnek ítélte (bárki is vetette papírra) Beneš nevének említését. További javaslatként szerepelt ugyanítt annak kidomborítása, hogy a németek valójában nem kívánták Magyarországnak juttatni Erdély magyarok lakta részeit sem, majd kettős játékot űzve hoztak „salamoni döntést”, azzal a különbséggel, hogy ezúttal a „gyermeket valóban kettévágták”.³⁹

Erdély kérdése kétségtelenül sarkalatos probléma volt a propaganda szempontjából is, hiszen Románia felé szintén hatékony üzeneteket kívántak Londonból megfogalmazni. Érdeemes tehát még az előbbiekhöz hasonló, román vonatkozású aktába is bepillantani, s az iratok ide vonatkozó néhány megállapítását itt felidézni.

Románia abból a szempontból számított sokat a brit háborús stratégiában (éppúgy, ahogy jelentősen a németekében is), hogy lényeges természeti erőforrásokkal rendelkezett, legfőképp kőolaja számított. London úgy ítélte meg, hogy a német csatlósá vált Románia sokkal ellentmondásosabb módon jutott Berlin uszályába, mint Magyarország, valamint arra is gondoltak, hogy a még mindig befolyással bíró román politikai körökben jól ki-

tartottam a főszereplőnek”. In: PÉTER László: *Az Elbától keletre. Tanulmányok a magyar és kelet-európai történelemből*. Osiris Kiadó, Budapest, 1998. 386–387.

³⁹ TNA FO 898/217, Director General’s File. Hungary 1940–1943, Memorandum on Broadcasting to Hungary in the Hungarian Language from Anglo-Saxon Broadcasting Stations. (dátum nélkül)

aknázható régebbi kapcsolataik maradtak. Az SOE londoni román referense, Edward Boxshall⁴⁰ (desk officer) például Barbu Știrbey herceg, volt miniszterelnök veje volt (1944 márciusában Știrbey a román kormány tudomásával tárgyalta Kairóban a fegyverszünetről mindhárom szövetséges nagyhatalom képviselőjével). Boxshall az MI6 (SIS) bukaresti képviselője volt és az egyik legtekintélyesebb SOE-tiszt. 1941 februárjában a britek visszahagytak egy rádióadót Știrbey-nél, ami utóbb folyamatosan működött (ilyen jellegű állandó csatornája az SOE-nak 1943 szeptemberéig Magyarországon nem volt).⁴¹ Az SOE rádiókapcsolata folyamatosan fennállt Iuliu Maniu volt miniszterelnökkel, az angolbarát ellenzék vezéralakjával is, tőle sokat vártak. Rá való tekintettel sem ismertek el hivatalosan egyetlen „szabad román” emigráns mozgalmat sem (ennek másik okát a szovjetek jelentették).⁴² Az elvi lehetőségek fennálltak volna ugyan, hogy angolszász befolyással ássák alá az Antonescu-rezsimet, de az ország sorsát a Foreign Office korán szovjet hatáskörbe utalta. Kulcskérdés maradt viszont, a szovjetek közeledtével még inkább, hogy a románok felé jelezzék: jól időzített kiugrásuk az erdélyi kérdés számukra előnyös rendezését eredményezi. Emellett a mezőgazdaság és a kőolaj-kitermelés terén igyekeztek még a románokat passzív rezisztenciára ösztönözni. A brit propaganda-tevékenységnek egyik fő törekvése volt, hogy a román hadsereg és gazdaság komoly áldozatait párhuzamba állítsa a magyarok tartalékoló taktikájával. A magyar–román ellentétet ezzel is igyekeztek az eszkaláció irányába terelni. Az igazi feladat azonban utóbb mégis az volt, hogy az orosz fenyegetés tekintetében csilapítsák a román félelmeket, a rádióadásokban a szovjeteket így

⁴⁰ Edward Boxshall (1899–1984) hírszerző tiszt, több mint húsz évet töltött Bukarestben, később az SOE archív anyagainak feldolgozását felügyelte 1978-ig.

⁴¹ Ioannis STEFANIDIS: I. m. 128., M. R. D. FOOT: *SOE. An Outline History of the Special Operations Executive 1940–1946*. The Bodley Head, London, 1999. 266.; Joó András: „Talán még emlékszik rám...”. Andorka Rudolf tábornok 1954-ben írt jellemzése brit diplomatákról. In: UJVÁRY Gábor (szerk.): *Veritas évkönyv 2017*. Magyar Napló, Budapest, 2018. 339.

⁴² Dennis DELETANT: *Hitler's Forgotten Ally. Ion Antonescu and His Regime, Romania 1940–44*. Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2006. 236.; Ioannis STEFANIDIS: I. m. 128–129.

igyekeztek ritkábban emlegetni. Bruce Lockhart már 1942-ben sem fűzött reményeket a román ellenálláshoz, amikor sokan még igen. Később, mikor a Vörös Hadsereg már Románia kapuit dőngette 1944-ben, a BBC külön utasítást kapott, hogy ellensúlyozza az orosz veszélyről harsogó román propagandát.⁴³

A Romániával kapcsolatos általános propagandisztikus célok 1942 tavaszától határozottabban körvonalazódtak a PWE kebelén belül. Ralph Murray 1942 márciusában terjesztette fel felettetéséhez, Bruce Lockharthoz a Románia felé irányuló propaganda politikai hátterét részletesen rögzítő memorandum szövegét, jelezve, hogy tisztában van az irat „tágabb összefüggéseivel”, és az ugyan „önmagában” értelmezhető, de ugyanúgy „érvként” is egy, a szovjetekkel tető alá hozható megállapodásnál. A memorandumot közvetlenül megkapta Lord Glenconner, a kairói SOE-főparancsnokság feje is, aki „el volt ragadtatva” az iratban foglaltaktól (ekkor a balkáni országokkal együtt Magyarország ügyei is Kairóhoz tartoztak még). Lássuk itt még röviden, mit is tartalmaz ez a fontos memorandum, ami a román vonatkozású propaganda hátterét megmutatja.

A dokumentum rögtön az első pontban leszögezi, hogy Románia kilépése vagy háborús részvételének csökkentése átfogó (szovjetekkel való) egyeztetést igénylő politikai manőver, mivel számukra a legfontosabb, hogy a román hadsereg mihamarabb beszüntesse a küzdelmet a keleti fronton. Lépéseket ítélt szükségesnek az összegzés annak érdekében is, hogy a szovjetek politikai biztosítékokat nyújtsanak Maniunak (ezen az ország belső politikai berendezkedésének tiszteletben tartására vonatkozó ígéreteket értették). Kitűnik, hogy elemezték az SOE információit az országról, megállapítva: a tömegek fellázításának esélyeit tekintve túlzók a szervezet közlései – az ezekre irányuló tevékenységet tehát nem érdemes folytatni, hanem a politikai eliten belül kell elérni a hangulatváltást és ezáltal egy puccsot, amelyben a legfontosabb tényező a hadsereg lesz. A Maniutól szerzett, az SOE-nak leadott rádióüzenetek tanúskodtak a katonai vezetők hangulatának jelentős változásáról. A részletes

⁴³ Ioannis STEFANIDIS: I. m. 134–135., 137–138., 140–141., 144.

elemzésben erősen kidomborították, hogy egy román fordulat Magyarországra azonnali hatást gyakorol majd, és el is vonja a román fegyveres erőket keletről, miáltal nagy zavar keletkezik – megfelelő időzítéssel pedig háborús összetűzés is kirobbantható Románia és Magyarország között. Igen plasztikus megfogalmazást alkalmaztak az iratban: Erdély politikai és katonai értelemben az egyetlen „aduász” brit kézben (trump and only card in our hands).⁴⁴ A memorandumban mérlegelt szempontok szerint, ha Észak-Erdély Romániához való visszatérését nyíltabban támogatják, az a magyarok rokonszenvét ugyan kizárta volna, de ezt a kisebbik rossznak ítélték, feltételezve, hogy egy román kiugrást szinte azonnal követnének. Murray egy hónappal korábban a PWE-t igazgató Bruce Lockhartnak a lényegét e téren a következőképpen emelte ki: „Azt javaslom, hogy akármit mondunk, bármennyire is homályosan, annak valamiképp utálnia kell Románia nyugati határait”. A BBC román adásaihoz szánt direktívába e szempontok már előzőleg bekerültek.⁴⁵

Az érvek más formái és az eredmények hiánya – Kiegészítés és összegzés

Üzenni nemcsak a BBC hullámhosszán lehetett a tengelyhatalmi táborba, hanem utóbb – egyre inkább – bombázók révén a gépek szórhattak persze röpcédulákat is. Ez a kérdés az olajszállítások csökkentése, szabotálása és a gyorsabb politikai fordulat reményében Romániára vonatkozóan hamarabb került szóba, mint Magyarország esetében. Ugyancsak Murray a két háború közötti brit propaganda irányításának kiemelkedő figurájától Reginald (Rex) Leepertől (a British Council hálózat egykori megteremtőjétől) kért véleményt a katonai vezetőkkel folytatott konzultációit

⁴⁴ TNA FO 898/151, PWE Romania Policy 1941–1944. Murray Bruce Lockhart-hoz (Memorandum fejléc alatt), 1942. március 15., illetve uo. Murray Glenconner-hez (ua. dátummal), valamint Glenconner Murray-hez, 1942. március 18. A levelek melléklete egy négyrészes memorandum, 1942. március 13.

⁴⁵ TNA FO 898/151, PWE Romania Policy 1941–1944. Murray Bruce Lockhart-hoz, 1942. február 5., illetve lásd uo. Murray egy másik aznapi levelét a BBC-re vonatkozóan.

követően 1942 májusában. A román olajfinomítók bombázásának stratégiai értékét nem lehetett ugyan tagadni, de a röpcédulák és a propaganda hatása egyelőre jobbnak mutatkozott a hivatali eszmecserék beavatottjai előtt, addig is, amíg igazán masszív és folyamatos légitámadásokra nem nyílik lehetőség. Leeper a kérdés elnapolását javasolta a propagandaszempontokból kiindulva.⁴⁶ Miközben Londonban a hadviselés és a propaganda összhangját kívánták megteremteni, a román vezetés – a helyzet romlásával – próbált mintegy visszaüzeni a brit propagandisták címére. Egy rövid üzenet eljutott Antonescu marsalltól, kerülő úton, Londonba egy ekkor New Yorkban élő volt diplomatán, Carol Davilán keresztül, akinek szerepe valamelyest Eckhardtéhoz hasonlítható. Antonescu főképp azt akarta elérni, hogy ne emlegessék a rádióadásokban országa németellenességét, mert Berlinből így nagyobb nyomás alá helyezik. Az említett Edward Boxshall (SOE) a PWE véleményét kérte Elisabeth Barkertől, aki nem látta akadályát, hogy az adásokban némiképp mérsékeljék Románia szövetségesekkel barátságos hangulatának ecsetelését, de azért úgy, hogy azzal ne segítsék a román rezsimet, mellesleg érdekesnek ítélve, hogy ilyen üzenet egyáltalán eljuthatott hozzájuk Bukarestből.⁴⁷

1944 elején már konstatálni kellett, hogy az átfogó propaganda sem Magyarország, sem pedig Románia felé nem hozott kézzelfogható eredményt. A rábeszélés más eszközei kerültek így végül előtérbe, egyrészt a titkos diplomáciai csatornákon át közölt üzenetek, másrészt a kemény bombázások révén elérhető fenyegető fellépés is. Ez utóbbira jobb lehetőség nyílt 1943 végétől.⁴⁸ A propaganda céljaival, amely végső soron ellenséget baráttá téve szeretett volna eredményt látni, nem mindig harmonizáltak a katonai kívánalmakkal vagy a politikai elhatározással. A PWE tevékenysége végül igen csekély mértékben vagy egyáltalán nem

⁴⁶ Uo. Murray Leeperhez, 1942. május 8., uo. emlékeztető és a hozzáfűzött hivatali megjegyzések (Minutes).

⁴⁷ Uo. Boxshall Barkerhez, 1943. június 10., melléklete: Antonescutól kapott üzenet angol összjegyzése pontokban (Copy telegram received from New York), 1943. június 9., illetve Barker Boxshallhoz, 1943. június 11.

⁴⁸ Elisabeth BARKER: *Anglia tengelyellenes propagandája*. I. m. 418–419.; Ioannis STEFANIDIS: I. m. 49–50.

váltotta be a hozzá fűzött reményeket Magyarország és Románia vonatkozásában. A kudarc oka a háborús végjáték során viszont már nem abban rejlett, hogy a brit propaganda gyakorlati munkáját ne végezte volna kellő alapossággal, hanem sokkal inkább abban, hogy a változó katonai helyzet olyan politikai kérdéseket vetett fel (többek között a korábban meghirdetett feltétel nélküli megadás doktrínája miatt), amelyekre a két ország esetében nem lehetett igazán jó válaszokat találni. A rábeszélés helyett tehát a háború anyagi és katonai szempontjai kerültek előtérbe. A PWE és a hadvezetés természetesen együttműködtek annak érdekében, hogy a bombázások lélektani szempontból is hozzájáruljanak a kívánt politikai változásokhoz, de ez sem bizonyult elegendőnek (hanem csak a szárazföldi erők megérkezése). 1944 tavaszán a propaganda-erőfeszítések és a légitámadások összehangolásától vártak politikai eredményeket a Balkánon. Megszületett ugyan a katonai döntés Bulgária városai mellett Budapest bombázásáról is, már Bukaresttel szemben is prioritást adva, de márciusban felfüggesztették a Budapestre vonatkozó akciókat egy időre, kimondottan a politikai fejleményekre, az ország német megszállására való tekintettel, előtte pedig figyelmeztető röpcédulák ledobását helyezték kilátásba.⁴⁹ A döntő pillanat és egy fordulat végül mindenütt az átütő katonai sikerek nyomán érkezett el. A legfőbb háborús tapasztalatokat pedig alighanem a politikai és katonai döntéseknek a propaganda hatélességére gyakorolt hatásaiból lehetett leszűrni.

⁴⁹ Philip M. TAYLOR: I. m. 11–12.; Robert H. BRUCE LOCKHART: I. m. 252–253.; Richard G. DAVIS: *Bombing the European Axis Powers. A Historical Digest of the Combined Bomber Offensive 1939–1945*. Air University Press, Maxwell Air Force Base, Alabama, 2006. 312., 316., 320.